

CONSTANTIN VICĂ

**THE WORLD IS A BIG NETWORK. PANDEMIC, THE INTERNET
AND INSTITUTIONS**

Constantin Vică

University of Bucharest, Faculty of Philosophy, Bucharest, Romania

Email: constantin.vica@filosofie.unibuc.ro

Abstract: 2020 is the year of the first pandemic lived through the Internet. More than half of the world population is now online and because of self-isolation, our moral and social lives unfold almost exclusively online. Two pressing questions arise in this context: how much can we rely on the Internet, as a set of technologies, and how much should we trust online platforms and applications? In order to answer these two questions, I develop an argument based on two fundamental assumptions: the development stage of today's Internet is a contingent and not a necessary one and technologies are never neutral. My argument is that today's pandemic produced an acceleration of the change which started almost 30 years ago, one of online migration, datafication and algorithmization of day to day life, a change in which digital technologies take on the classic role of institutions, both formal and informal. My thesis is a descriptive one, although it has some normative implications: this take over is not just a translation, but a modification or mutation which demands a creative collective answer, although users don't have direct power over it. When they play the role of institutions, these technologies are surrogates or simulacra. I offer the paradigmatic case of online education, an experiment we were forced into because of the pandemic, in order to show that the institutional matrix of education cannot be reproduced online, due to the limitations of the medium and of the applications, especially those concerning physical presence. In the end I will critically address the question of the role played by Artificial Intelligence in the pandemic, and then I will show that the open source ethics was more useful in approaching scientifically and technologically the problems generated by the epidemic.

Keywords: pandemic, Internet, online platforms, videoconference, institutions, informal norms, online education, simulacra, telepresence.

LUMEA E O MARE REȚEA. PANDEMIE, INTERNET ȘI INSTITUȚII

Rezumat: 2020 este anul în care am trăit prima pandemie în rețea. Mai mult de jumătate din umanitate este conectată, iar, din cauza auto-izolării, viețile noastre sociale și morale se petrec aproape exclusiv online. Două întrebări urgente au nevoie de răspuns în acest context: cât de mult ne putem baza pe Internet, ca set de tehnologii, și câtă încredere să acordăm platformelor și aplicațiilor online? Pentru aceasta, am dezvoltat un argument sub două asumții de bază: stadiul în care a ajuns acum Internetul este contingent, nu necesar, și tehnologiile nu sunt niciodată neutre. Argumentul susține că pandemia a produs o accelerare a schimbării începute în urmă cu 30 de ani, de migrare online, dataficare și algoritmizare a vieții, o schimbare în care tehnologiile digitale preiau rolul clasic al instituțiilor, atât formale, cât mai ales informale. Teza susținută este una descriptivă, dar cu implicații normative: această preluare de rol nu este o translatare, ci o modificare sau mutație care cer un răspuns creativ colectiv, dar utilizatorii nu au o putere directă. În rolul instituțiilor, aceste tehnologii ne apar ca surogate sau simulacre. Pentru a ilustra această teză, mă voi apleca asupra cazului paradigmatic al educației online, un experiment forțat de pandemie, care probează că matricea instituțională a educației, așa cum o știm, nu poate fi reprodusă online, din cauza limitărilor mediului și aplicațiilor, mai ales în a oferi ceva echivalent prezenței fizice împreună. La final tratez critic întrebarea privind rolul Inteligenței Artificiale în pandemie, apoi susțin că o etică a surselor deschise a fost mai eficace în abordarea științifică și tehnologică a problemelor epidemiei.

Cuvinte-cheie: pandemie, Internet, platforme online, videoconferință, instituții, norme informale, educație online, simulacru, teleprezență.

1. Introrucere

O diferență semnificativă între pandemia generată de coronavirusul SARS-CoV-2 și celelalte pandemii care au marcat umanitatea e dată de simplul fapt că acum, în 2020, aproape 60% din omenire este online, conectată într-o mare rețea. Cu ocazia acestei pandemii, Internetul (rețeaua mondială de rețele, construită pe un mănunchi de tehnologii, protocoale și aplicații, multistratificate) și-a desăvârșit al treilea său stadiu de evoluție, cel al puterii depline¹: putem susține că asistăm astăzi nu doar la integrarea sa totală în societate și la un impact social major, ci la *integrarea întregii existențe sociale într-o mega-rețea*. În mod evident, atunci când granițele s-au închis, când mărfurile tranzitează greu, iar persoanele aproape deloc, Internetul rămâne singura infrastructură socială și economică, nu doar informațional-comunicațională, care mai poate uni omenirea. Chiar dacă este construit din inițiative private, Internetul este recunoscut astăzi drept bunul public mondial cel mai important, alături de pace, desigur. Este o infrastructură critică, fără de care multe dintre activitățile noastre nu ar fi putut continua în perioada izolării și distanțării fizice de ceilalți. Internetul a făcut posibil, în continuare, o apropiere socială și forme de cooperare și colaborare, adică, într-un sens, continuarea vieții noastre de *zoon politikon* în condiții noi, la distanță. Suntem cu adevărat dependenți de Internet, o dependență de infrastructură și de datele care o tranzitează (ceea ce nu exclude, dar nici nu implică cu necesitate dependența psihologică). Ne putem baza practic pe această (meta)mașinărie, complexă și rafinată? Și dacă da, aduce aceasta o *încredere* nețărmată în tehnologie?² Aceste două întrebări ghidează rândurile de mai jos.

Pentru început, trebuie subliniat faptul că, dincolo de speranțele inițiale, *Internetul, cu aplicațiile sale, nu este (încă) un instrument al ameliorării sau îmbunătățirii cognitive*³, chiar dacă joacă acum un rol fundamental în cooperarea umană. Bogăția informațională, pluralitatea de platforme și moduri de a accesa și produce informație, capacitatea de procesa date felurite în moduri felurite etc. sunt condiții necesare, dar nu și suficiente, pentru o viață online satisfăcătoare.

Aceeași cantitate informațională, în structuri cu un design orientat către a ține cât mai mult timp utilizatorul captiv în platformă, pe website sau aplicație, în lipsa unor mecanisme de filtrare și control uman, generează tot felul de fenomene negative, pe care le vedem intensificate odată cu pandemia. Cognația noastră e afectată de supra-abundența informațională, de dezinformare sau informația de slabă calitate și, mai ales, de designul platformelor sociale prin care toate aceste fenomene iau viață. Atenția, memoria și coerența cognitivă sunt afectate, iar părtinirile, subiectivismul și prejudecățile noastre sunt provocate zi de zi. Informația are funcția de a reduce incertitudinea, dar excesele informaționale la întâlnire cu limitele noastre cognitive, datorate istoriei evolutive a creierului uman și uzanțelor noastre culturale, au repercusiuni nu doar individuale, ci și sociale și politice. În acest Internet tulbure ne ducem viața, de aceea trebuie privite cu scepticism revendicările *salvaționismului* și *soluționismului* tehnologic, adică acele poziții care susțin că Internetul, în special, și tehnologia, în general, funcționează ca un tratament sau o remediere a tuturor problemelor morale și sociale care îl preced.

Spunând generic „Internet”, așa cum o voi face, din rațiuni de schematizare, ne putem referi la multe lucruri diferite pe care le realizăm online. Activăm pe platformele sociale; de la începutul anului, facem videoconferințe *ad nauseam*; unii chiar tele-muncesc (ca să folosim o expresie cu valențe ironice); consultăm biblioteci, colecții și arhive digitale, baze de date, descărcăm materiale, trimitem și primim mesaje, edităm articole pe Wikipedia (sau, mai degrabă, le copiem în alte documente), jucăm jocuri și ascultăm podcast-uri. Aceasta atunci când nu facem plăți și transferuri online, când nu urmărim bursa sau nu încingem serverele Google în căutarea unor rezultate pe post de răspuns. Între toate aceste activități găsim „asemănări de familie” (cum le-ar numi Ludwig Wittgenstein), dar ele se deosebesc destul de mult, nu doar „în sine”, ca tehnologii/aplicații digitale cu naturi specifice, ci ca efecte asupra vieții noastre. Ce constatăm este că o tendință începută odată cu expansiunea rețelelor sociale online, în urmă cu peste zece ani, acum își găsește desăvârșirea: lumea vieții noastre (*Lebenswelt*, folosind un termen husserlian) este tot mai mult mediată online. Nu mai există o graniță: de multă vreme, activitatea

online nu mai este „o halucinație consensuală”, cum a fost metaforizată de William Gibson, ci experiența în rețea este parte completă a realității noastre⁴. Dar a trăi în rețea nu are aceleași beneficii sau costuri pentru toți, atât în termeni economici, cât și morali. Fracturile sociale, inegalitățile, inechitățile nu au fost șterse cu buretele de această schimbare structurală a activităților și multor practici omenești. Nu numai că ele se reproduc, dar iau și vor lua noi forme. Online, oricât de mult și-ar fi dorit vizionarii utopici ai anilor 1990 și activiștii anilor 2000, nu am devenit egali. Ceea ce numim „democratizarea opiniei” și a accesului la cunoaștere rămâne un ideal, nu un fapt. Scade costul exprimării, dar crește costul faptului de a fi auzit. Într-o abundență de expresii, atenția rămâne limitată și selectivă. Așa cum explică și Marian-Gabriel Hâncean⁵, rețelele sociale online funcționează ca o „lume mică”, bazată pe atașament preferențial, homofilie (cei asemănători se apropie), iar efectul Matei („Căci tot celui ce are i se va da și-i va prisosi, iar de la cel ce n-are și ce are i se va lua”, *Evangelhia după Matei* 25:29) e omniprezent. Vocile nu sunt egale (nici nu ar putea fi), iar reverberația, adică viralitatea în rețea, e doar pentru câțiva. La fel ca în cazul mass-media clasice, nu toți avem aceeași oportunitate de influențare.

Totuși, în lipsa accesului la rețea, în zilele pandemiei, libertatea de exprimare ar fi fost imposibil de exersat. Mai mult, nu am fi redus din ecartul care există între cei ce au acces la materiale educaționale, științifice și culturale, în sens larg, și cei care, în lumea tangibilă, nu aveau. Această criză a dus și duce în continuare, indirect, la împlinirea unui deziderat vechi de când avem *world wide web* (adică de 30 de ani), aplicația de bază a Internetului, apărută în lumea cercetătorilor fizicii, la CERN. Accesul liber, deschis (*open access*) la forme de expresie, de la imagini, texte artistice la articole științifice și monografii de întindere a fost promovat inclusiv de marii editori de literatură academică, nu doar de amatorii wikipediști sau de artiștii care-și licențiază operele Creative Commons. Așa cum voi sublinia la final, s-a reactivat spiritul surselor deschise, prezent în doctrina programelor libere (*free software*).

În cele ce urmează voi analiza două procese care s-au petrecut online în perioada lunilor de auto-izolare și carantină (*lockdown*) din

2020. Primul, general, privește preluarea rolului instituțiilor de către tehnologii. Al doilea este cel al așa-zisei educații online, un proces particular care a devenit caz paradigmatic, un experiment forțat și deocamdată nereușit, dar plin de învățăminte. Pentru aceasta, voi asuma contingenta acestui moment în istoria noastră cu Internetul, alături de ideea că tehnologiile nu sunt neutre. Apoi, pasager, voi aduce în discuție concepția privind mintea și cogniția extinse (acum în rețea), iar în ultima parte voi aborda critic întrebarea privind Inteligența Artificială în vremuri de pandemie.

2. Contingentă

Nimic nu este sau nu trebuie să rămână așa cu necesitate, chiar dacă Internetul și-a dovedit capacitatea de a ne integra. Cercetătorii și utilizatorii, suntem prinși în vortexul informațional și astfel nu avem timp sau abilitatea să urmărim ce se întâmplă în subteranele netului și în guvernanta sa, politică și tehnologică deopotrivă. Acest Internet, care „ne-a salvat viața” în timp de auto-izolare, este fragil. Din punct de vedere tehnologic, cei care dețin rețelele ce formează Internetul nu erau pregătiți, nici intelectual, nici material, să țină pasul cu noul ritm de utilizare și noul volum de date al traficului. S-au adaptat din mers, atât cât au putut. Dar riscul unor situații disruptive a crescut foarte mult⁶. Ne putem baza la nesfârșit că rețeaua electronică globală va rezista? Din precauție, pentru a evita o blocare în lanț a transmisiunii de date, comisarul european pentru societate și economie digitală, Thierry Breton, a rugat companiile de *streaming* video (precum YouTube sau Netflix) să-și reducă din calitatea vizuală a filmelor și clipurilor⁷. Salutar gest, mai ales că acele companii au înțeles riscul, dar poate fi interpretat totodată ca o anulare simbolică, în Uniunea Europeană, a neutralității Internetului, unul dintre principiile sale fondatoare. Online biții nu mai sunt egali, anumite tipuri de trafic (cel de mesaje și videoconferințe fiind probabil cel care a emers ca dominant) au devenit mai importante. Această mișcare nu este doar tehnică, ci politică. Arată cine are o putere directă mai mare acum în guvernanta Internetului, în ce condiții balanța se apleacă iar spre

entitățile (supra)statale⁸. Aceasta trimite direct la situația generală a *utilizatorilor*, care sunt tratați drept *consumatori* de către platformele pe care-și duc existența zilnică azi. Noi, utilizatorii, rămânem, în continuare, lipsiți de o putere directă de negociere în acest joc de guvernare a rețelei, în care statele și companiile-gigant online se întrec în strategii. Lipsa acestei puteri, mai bine zis a suveranității utilizatorilor, care a existat în primul stadiu al Internetului, poate fi balansată doar de puterea delegată reprezentanților noștri, cărora le revine astfel responsabilitatea mecanismelor instituționale de control. Comisarul european și-a bazat intervenția pe un Regulament al Parlamentului European din 2015 care permite, în situații de urgență, un management special al traficului. Nu lipsa de legalitate e problema, ci faptul că, *de facto*, doar platformele private pot decide cum să implementeze principiile unui Internet deschis, chiar dacă *de jure* puterea ar sta în mâinile politicului.

3. Tehnologiile nu au fost niciodată neutre

Cu atât mai puțin par a fi cele digitale, care sunt artefacte mediatore cognitive, cu naturi complexe, bazate pe limbaj și computație. Pentru un utilizator comun, e puțin important cum le definim, dar trebuie „dezvăluite”. Ideea de a dezvălui care ar fi esența tehnologiei îi aparține lui Martin Heidegger. Nu voi merge atât de departe, dar e necesar să dezvăluim sau, mai bine zis, să descoperim, în activitățile noastre, valorile care sunt încastrate în tehnologii. De exemplu, Facebook a încastrat destul de problematic până acum valoarea sferei și vieții private, iar scandalul Cambridge Analytica a fost o bună ilustrare. Și, am putea continua, nu reușește să dea o încadrare nici celor privind sfera publică, adică valorile morale ale dialogului și deliberării sociale și politice, după cum ne arată „războaiele culturale” permanente și diseminarea dezinformării. O platformă ca Moodle, spre care am fost încurajați să migrăm în educație, nu are încorporată valoarea dialogului sincron (socratic?) între elevi și profesori prin teleprezență. Instagram nu prețuiește discursul scris, iar Twitter nu încurajează argumentele de întindere ș.a.m.d. Prin faptul că preferă

sau dau prioritate anumitor valori, tehnologiile digitale au o influență directă asupra utilizatorilor, creându-le posibilități de a fi și a face (Facebook, Youtube nu numai că îți permit, dar te stimulează să te crezi o persoană cu influență) sau limitându-le orizontul de mișcare (așa cum Gmail a implementat, de curând, un serviciu care face imposibilă trimiterea *forward* de mesaje).

Să ne imaginăm că ne aflăm într-un film românesc din noul val și încercăm să mâncăm o ciorbă cu furculița. Ceva nu cadrează și e normal să nu. Instrumentul pe care îl folosim, furculița, chiar dacă stăpânim bine tehnica de a mânca ciorbă, nu e adecvat ca mijlocitor între gură și hrană. Până și cele mai simple tehnologii mediază realitatea noastră, iar unele s-au „topit” întrutotul în practicile umane, astfel că nici nu le mai considerăm tehnologii. Cum ar fi limbajul. „Noile medii nu sunt punți de legătură între oameni și natură: ele sunt natură” afirma Marshall McLuhan, încă de acum cincizeci de ani⁹. Dar această relație de fundal nu e singura relație de mediere sau mijlocire. Tehnologiile pot fi și extensiile simțurilor noastre (să ne gândim la microscop sau telescop), tot ele ne fac să fim hermeneuți (adică să interpretăm ce ne transmit și ce fac cu și pentru noi) și, nu în ultimul rând, ne cer să interacționăm direct cu ele¹⁰ (ca atunci când trebuie să treci un cod de validare într-o tranzacție online sau să extragi bani dintr-un bancomat). Toate aceste patru relații de mediere merită explorate pentru a înțelege cum au fost și sunt exploatate. Astăzi avem șansa de a vedea mai atent (nu neapărat mai clar) cum platformele sociale, aplicațiile de mesagerie și email, programele și aplicațiile educaționale, cele financiare, serviciile online de vânzare și cumpărare, platformele de *streaming* etc., cum toate acestea exploatează, la rândul lor, modurile existenței noastre. Între noi și tehnologiile utilizate nu e doar o relație precum cea dintre scopuri și instrumente, ci una de co-transformare, de schimbare reciprocă.

4. Minte, cogniția extinsă și algoritmii

Una dintre teoriile care încep a se impune în filosofie și științele cognitive de astăzi ne invită să vedem mintea umană ca fiind extinsă

dincolo de creierul (și astfel corpul) fiecăruia, ca un mediu care utilizează mai multe tehnologii spre a se actualiza¹¹. În ultimele decenii, tehnologiile digitale au luat locul abacului, foi de hârtie și stiloului. Nu mai memorăm ce, ci mai degrabă cum să găsim pe Google, care se instaurează astfel ca o formă de memorie tranzitivă. Nu mai facem albume fotografice de familie, ci căutăm în istoria noastră de Facebook. Putem afirma că, utilizând aplicațiile Internetului, ne extindem mintal dincolo de corpul nostru. Distincția interior/exterior nu mai are putere explicativă. Dar, așa cum noi utilizăm Internetul în a ne actualiza cognitiv, și aplicațiile sale ne utilizează pe noi. Prin două procese: unul de *dataficare* – transformarea fenomenelor vieții sociale, ale naturii etc. în date, seturi imense de date – și *algoritmizare* – procesarea metodică, eficientă a acelor date cu scopuri multiple. De la cel de a personaliza cât mai bine experiența online până la cel de a înlesni și/sau provoca anumite comportamente dezirabile pentru acea platformă. Suntem transformați în dosare digitale, experiența este redusă la o serie (enormă) de date, iar acestea dau algoritmilor substanța pe care să o transforme în informație și cunoaștere nouă. Dar la aceasta nu avem acces toți, ci doar cei care dețin atât cunoașterea algoritmică, cât și platformele pe care algoritmiile rulează și prin care se guvernează viețile noastre online.

Natura mediilor nu este întrutotul dependentă de natura tehnologiilor care le susțin, ci mai degrabă funcțiile acelor medii cer noi implementări de ordin tehnic. De exemplu, ce au în comun banii și Google? Sunt medii tranzitiv-tranzacționale, purtătoare de memorie și de încredere. Ele mediază existențele umane, într-o rețea de ființe, animale umane și non-umane, artefacte și instituții. Banii nu pot lua locul lui Google (motorul de căutare), dar Google (compania) poate înlocui, în ecosistemul său, moneda fiduciară statală cu o altă monedă (criptomonedă) sau alt mod de a asigura încrederea în transferul de bunuri. Cu alte cuvinte, Google Pay sau Apple Pay (serviciu lansat și în România bunăoară, în 2019) și alte sisteme de plată prin telefon nu sunt decât o nouă implementare tehnologică, în dauna hârtiei sau plasticului, a instituției banilor. Acum, din motive de contagiune, aceste moduri sunt încurajate oficial pentru a înlocui bătrânul numerar. Dar transformarea nu se oprește aici, doar ca o înlocuire de

mijloace sau suporturi.

5. Tehnologiile digitale preiau activ rolurile instituțiilor

Odată cu trecerea online a și mai multor practici și activități umane, trebuie să înțelegem că nu e doar o simplă „teleportare” materială, ci, chiar mai mult decât migrația în carne și oase dintr-o țară într-alta, ea cere adaptarea la un nou cod cultural, parțial sau total necunoscut. Nu vorbesc despre codul-sursă sau cel binar al aplicațiilor, ci despre o schimbare care se petrece în viețile noastre, chiar și în cele ale „nativilor digitali”. Diferența dintre migrația geografică și cea la care mă refer e că în cazul nostru, de carantină și izolare, nu te miști aproape deloc, ci „țara”, cu codul său cultural, se schimbă în jurul tău.

Dintru început trebuie făcută o distincție: în limbajul comun, instituțiile sunt înțelese ca acele agenții ale statului care administrează sau intervin, acele organizații parte a statului care guvernează viața de zi cu zi, prin acte birocratice. Materializată așa, ea ascunde, printre documente și ghișee, sensul fundamental. „Instituție”, în vocabularul gândirii sociale, al teoriei, filosofiei și științei politice, dar și al dreptului sau istoriei etc., înseamnă altceva: un set de reguli ale jocului, constrângeri și forme de motivare care dau formă interacțiunii umane¹². Instituțiile sunt nenumărate în viața noastră, de la cele formale, exprimate și prin legi sau autentificate legal (căsătoria, educația națională, banii, piața etc.), la cele informale, cum ar fi prietenia, normele sociale informale, solidaritatea, o mare parte a normelor morale etc. De altfel, în limba română mai veche, „instituție” era adesea echivalată cu „obicei”¹³. Instituțiile rezistă în timp dacă răspund nevoilor umane, iar schimbările instituționale dau seama de „mersul istoriei”. Instituțiile dau forma societăților și economiilor. Pandemia a schimbat nu doar suportul material sau „materializarea” organizațională, ci contextul interacțiunii umane, obligată astfel să „migreze” online (dar cum spuneam, pare mai degrabă că Internetul a migrat în jurul nostru, dând definitiv formă „lumii vieții”). Ceea ce părea doar o mișcare de avarie contribuie amplu la schimbarea profundă, începută cu tranziția experienței umane spre rețeaua

digitală, acum 30 de ani, odată cu răspândirea *world wide web*-ului. Accelerarea ei este ceva nou și cu efecte imprevizibile, mai ales că se petrece într-o vreme de criză, sub presiunea momentului.

Asistăm la o disoluție a instituțiilor, așa cum le cunoaștem, sub puterea noilor „obiceiuri” imprimate online? Sau, mai degrabă, e o re-transformare a lor prin algoritmi și tehnologii digitale¹⁴, fiecare cu aria de posibilități și limitări proprii (*affordances*)? Este doar o nouă *implementare*, ca în cazul plăților prin portofele electronice, sau o *mutație* și o *modificare* în modul în care apar, acționează și se mențin instituțiile? Schimbarea se desfășoară pe întreg intervalul acesta de posibilități. Ceea ce instituțiile clasice (regulile formale, normele sociale și morale, majoritatea informale, ritualurile, obiceiurile) făceau, ca scripturi automate care direcționează, ordonează, dau spațiul de mișcare (mentală, fizică) oamenilor, acum a trebuit *realizat* online, pentru că nevoia de ordonare a interacțiunii umane, mai ales în acțiunea colectivă, nu poate fi suprimată. Nu trăim doar o încercare de echivalare sau de corespondență unu-la-unu, ci și un proces generativ-constitutiv pentru setul de reguli ale jocului (în sferele vieții sociale și nu numai).

Ca fapt divers, au apărut, în loc de baruri și restaurante (închise), bodegi online (adică website-uri dedicate), dar unde nu poți sparge un pahar. Aceasta e o încercare de „*translatare*” artificială, nu o nouă realizare a convivialității boeme. La fel s-a întâmplat și cu petrecerile online între prieteni. Slujba din biserică a fost re-mediată prin ecranul telefonului, care vine cu constrângerile sale. Sunt acestea niște schimbări fundamentale? În esență, un set de reguli rămâne, doar că nu mai poate aproxima suficient libertatea și complexitatea „spațiului de joc”, așa cum o fac instituțiile informale ale ieșitului la cârciumă, prieteniei sau cele informale și formale ale serviciului religios. Mergând mai departe pe intervalul posibilităților, situația devine cu adevărat problematică în cazul educației (la care voi reveni mai jos): regulile jocului într-o sală de curs sunt altele decât cele pe care le încorporează o tehnologie precum Zoom, Jitsi, Microsoft Teams, Google Meet sau Moodle ori Google Classroom, platforme de *blended learning*. Comportamentul susținut și motivat de acele reguli ale jocului nu poate fi *reprodus* online, acest lucru a fost observat atât de

studenți, cât mai ales de profesori. Instituția educației a fost înlocuită de modelul videoconferinței, al *quiz*-ului și *quest*-ului online (preluat din jocurile video)¹⁵, iar temele s-au dat, elevilor, și pe WhatsApp.

Mecanismele de cooperare și colaborare sunt necesare, de aceea o *lume* total *anomică* ar fi cu neputință (nici măcar în experimentul mental al „stării de natură”, unde funcționează legea rațiunii sau „naturală”). Acum regulile acestea nu mai emerg nativ (și autentic), din interacțiuni repetate, voluntare, neinstituie, ca-n cazul normelor informale, și nici dintr-o autoritate (politică), instituită, ca în cazul legilor, ci din codul digital al aplicațiilor sau platformelor și din acțiunea lor algoritmică. Nu toate pot fi intenționate în codul digital, uneori apare situația utilizării unor aplicații altfel decât au intenționat creatorii lor, dar emergența regulilor presupune totuși o superveniență pe cadrul tehnologic. În fapt, motivarea sau constrângerea, ritmicitatea și rutinele vieții în pandemie au fost normate de și prin platformele sociale private și nu printr-o normativitate publică, izvorâtă din practica socială, așa cum e ea, sau din puterea politică (care și-a păstrat prerogativele, dar mai degrabă în guvernarea spațiului public; în cazul educației, e evident că directivele birocratice au fost limitate de posibilitățile instrumentelor online folosite). În rolul instituțiilor ne-am ales cu niște surogate, chiar simulacre. Prin reguli și norme, aceste platforme, precum și aplicațiile, au delimitat sfera noastră de acțiune – noile „instituții”, astfel „înscrise” în tehnologie, au jucat ca *surogate*, nefiind rezultatul interacțiunii noastre (repetate sau care instituie o autoritate legitimă), ci a ceea ce am numit *acțiune algoritmică*. Ca *simulacre* ne-au apărut atunci când prin ele am aspirat la o *recreere* a ritmurilor și rutinelor din viața offline, neținând cont că ele ne mediază altfel existența, modificând astfel și practicile umane. Aceste tehnologii, de neevitat în timpul pandemiei, nu sunt doar niște instrumente neutre, pe care noi, utilizatorii, le manevrăm cum vrem. Mai degrabă noi, transformați în date, suntem cei maleabili¹⁶.

Internetul nu este un *remediu* al vechilor medii – informaționale, educaționale, de socializare – ale oamenilor, iar perioada de izolare în pandemie a dovedit-o. Acesta este un câștig epistemic și moral, putem înțelege ce și cum avem de făcut în viitor. În paralel cu experimentul

natural generat de pandemie, am trăit unul al digitizării și digitalizării aproape complete a existenței, susceptibilă de a crea noi resurse prin dataficare și procesare, dar și de a modifica, ireversibil, comportamente și practici umane esențiale. Algoritmii și tehnologiile digitale cognitive, bazate pe limbaj, joacă în rolul instituțiilor. Ori le încorporează denaturându-le, așa cum o fac în cazul instituției pieței libere sau instituției darului, ambele înglobate de platformele online. Noua matrice instituțională, cu oportunitățile sale, s-a reflectat în felul în care corpurile sociale, economice și mai ales cele educaționale au luat noi forme organizaționale¹⁷.

A existat dintotdeauna o tendință de a înlocui cu sau de a încastra instituții în tehnologii (vezi Aristotel, care în *Politica* 1253b-1254a observa senin, că, dacă am avea mașinării autonome, nu ar mai fi nevoie de sclavi și nici de instituția sclaviei), dar astăzi procesul s-a accelerat la scară planetară, fără a avea un mecanism social de selecție sau alegere, ci unul supus puterii economice a companiilor. Algoritmii cei mai eficace și profitabili sunt cei care ne țin cel mai mult captivi online; captologia e parte din modelul de business al acestor platforme¹⁸. Dacă algoritmii fac pentru viața online ceea ce instituțiile făceau offline, atunci ar trebui să fim și mai precauți cu marea migrație. Trecând pe aceste platforme interacțiunea umană, în aproape toate aspectele ei (chiar și cel medical sau religios), o facem fără să avem o relație fiduciară, de încredere, cu acestea (cu toate că le *încredințăm* mult din viețile noastre), așa cum o avem cu doctorul, avocatul, profesorul, terapeutul sau duhovnicul nostru (chiar dacă și acestea sunt asimetrice). Pe majoritatea le folosim gratuit, încredințând la schimb datele și munca noastră digitală invizibilă (pe care o facem și când plătim abonamente, căci extragerea de date din comportamente și interacțiuni are loc oricum), o muncă de modelarea și semnificare a informației prin expresie. Nu știm dacă interesele lor comerciale s-au aliniat intereselor și scopurilor noastre umane¹⁹ sau dacă acest lucru e posibil, dată fiind pluralitatea de scopuri (sociale și comerciale). Nu avem nicio metodă de a le controla doar ca simpli utilizatori.

6. De ce nu am reușit „educația online”

Educația online restrânge condițiile de posibilitate ale învățării, care în genere se petrece *situat, e corporală și încastrată* în mediul dat. Acum 20 de ani, Hubert Dreyfus se întreba dacă promisiunea cu care venea *world wide web*, cea de a face educația accesibilă oricui, este una realistă²⁰. La o scară socială mult mai mică, promisiunile e-învățării sunt promovate încă de la finalul anilor 1990, născând și atunci o dezbatere care, în linii mari, este reluată acum. Răspunsul, din păcate, e același ca în urmă cu 20 de ani: activitățile online, care trec drept acte educaționale, poartă impropriu acest nume. Nu din vina limitărilor cognitive sau a lipsei de voință a profesorilor și elevilor sau studenților, ci din limitările mediului online (generic), la care se adaugă fractura digitală, inegalitățile în acces care decurg din sărăcie. Lor li se poate adăuga și faptul că am trăit o migrațiune bruscă, nu o tranziție organică, dar acest factor e unul secundar. Chiar dacă Internetul permite accesul la o incredibilă bogăție informațională și de aplicații educaționale, în fapt nu a făcut decât să contribuie și mai mult la supraîncărcarea cognitivă, dublată de fragmentarea atenției elevilor și studenților, lipsă de concentrare etc. Până acum profesoara sau profesorul erau obligați să lupte cu telefonul inteligent, cu activitatea cotidiană online, mai ales conversațională, pentru atenția elevilor/studenților. Acum a fost nevoit/ă să o facă din interiorul telefonului, ecranului. Într-o lume abundentă informațional, observă ace(a)sta pe propria-i piele, *atenția* este resursa rară²¹.

Socrate, în dialogul *Phaidon*, laudă filosoful care „își desprinde sufletul de tovarășia cu trupul” (65a), căci doar o minte pură, „în sine”, decorporalizată, nesupusă limitărilor corpului și tentațiilor sale, poate „să dobândească adevărul” (66b) și astfel sufletul poate „tinde către realitate” (65e)²². Dar acest lucru Socrate îl spune în pragul morții, iar pentru Platon oricum lumea proceselor fizice, tangibilă, e doar o copie, o iluzorie realitate, o proiecție sau simulare imperfectă a unei lumi esențiale a ideilor. Învățarea online pare a promite exact această „cale regală” a cunoașterii, prin decorporalizare și esențializare a trăirii intelectuale. Platon nu se înșela punând în gura personajului său ideea unei minți decorporalizate, spirit pur, însă are sens doar în sistemul

său ontologic. În schimb, pentru noi, muritorii secolului XXI, realitatea este cea de aici, totalitatea fenomenelor spațio-temporale, iar cunoașterea nu se dobândește doar prin contemplarea esenței adevărate (și ascunse) a lumii. Ea se *înfăptuiește* și nu se reduce la a transfera informații despre fapte, pe scurt, cunoștințe, de la învățat la învățacel, ci un întreg proces asistat de transformare de sine, de emancipare intelectuală. Nici abilitățile nu pot fi transferate, cu atât mai puțin exclusiv online²³, ci dobândite în stagii, pas cu pas, în timp și spațiu, exersând împreună cu ceilalți. Iar *angajamentul*, care se petrece și-n planul voinței, nu doar al intelectului, nu se exprimă prin apăsarea butoanelor de „sign in”, „join”, „follow”.

Angajamentul este altceva decât *atenția*, o presupune pe aceasta, dar nu se reduce la ea. Angajamentul este un fapt moral, e prins în rețeaua fiecăruia de intuiții, emoții și principii de viață, și presupune o etică situată, relațională; pe scurt, a simți și că ceilalți sunt acolo, cu tine, angajați față de procesul comun de devenire. Învățarea la distanță desprinde informațiile de contextul angajamentului și-i divizează pe elevi și profesori prin atomizare. Îi de-situează într-un surrogat sau simulacru, în sensurile de mai sus. Fiecare a fost și este, de fapt, în mediul său privat, în fața camerei, ecranului și microfonului, incapabil să se coordoneze cu ceilalți, lipsindu-ne semnalele care țin de corporalitate și care, odată suprimate, fac anevoioasă interacțiunea firească a oamenilor. Stilul nostru de a fi este încorporat, de aceea online resimțim o dublă alienare: față de sine și față de ceilalți. Profesorii au resimțit-o atunci când studenții erau conectați la „clasă” fără a porni camera web și microfonul, lăsându-ne în fața unui auditoriu despre care nu știm nimic, iar studenții sau elevii au făcut-o pentru a nu-și spori și mai mult alienarea generată de izolare. Cel puțin, anecdotic, acestea au fost mărturisirile pe care le-am citit online în cele două luni de „repaos”. Desigur, lipsa unui studiu de durată, care să urmărească o populație școlară reprezentativă, ne putem hazarda în răspunsuri, iar problema să fi fost una a gradului general de alienare datorat măsurilor de izolare. Dar și aceasta trimite tot la o lipsă: a *prezenței* corporale, cu tot ce oferă ea. Nu avem doar de transmis cunoștințe, ne reamintește Dreyfus, ci vrem să formăm abilități, nu doar a expune teorii, ci a exersa studenții/elevii într-un

cod cultural, codul de înțelegere al științei sau practicii respective și cel al vieții, în genere²⁴. Poate fi teleprezența ceva echivalent calitativ prezenței în spațiul comun al școlii? Din păcate, teleprezența, prin mijloacele pe care le avem acum, despre care am consemnat și mai sus, e mai mult despre „tele” (a fi „la distanță”) decât „prezență”. Fragmentarea pe platforme (formate diferite, interfețe diferite), a timpului predării, învățării și pregătirii fac și mai grea nu numai concentrarea, ci și sentimentul prezenței sau, spre a fi mai explicit, starea mentală de prezență într-o perioadă de timp și un loc în spațiu împărtășite.

Migrația online a educației nu este deloc o traducere, nici măcar o traducere, ci o modificare prin reducere a acesteia la anumite componente, importante, eficace în ținte mici, dar ineficace în procesul cunoașterii împărtășite, vii, permanente – adică acea cunoaștere activă, atitudinală, acțională. De altfel, există deja o serie de rezultate ale unui studiu, realizat de o echipă de psiho-pedagogi români²⁵ în ciclurile pre-universitare, care arată că suntem departe de performanțele (și așa slabe) ale școlii care are o curte a școlii. Dacă școala îi primește pe toți (în principiu, conform legii; în practică în România avem un nivel înfrorător de abandon școlar), Internetul îi primește doar pe cei care au cum să se conecteze. Fractura digitală există în continuare²⁶ (inclusiv în țările din eșalonul superior al dezvoltării), chiar dacă nu mai are forma anilor 2000, dar nici în 2020 nu este toată lumea conectată. Unii au mijloacele, mai ales computerele, abonamentul cu o bună conexiune la rețea etc., alții nu. Nu toți elevii și studenții au putut participa online la școală – de la acest trist adevăr factic trebuie să plecăm. Nu toți au avut computerul necesar (sau măcar tableta, cu toate că și aceasta este suboptimală; telefonul este impropriu), nu toți au conexiune de bandă largă, fixă sau mobilă (necesară pentru funcționarea în parametri a programelor de videoconferințe sau a altor platforme).

A merge la școală este asemănător cu a merge la lăcașul de cult. De ce nu au vrut creștinii să stea acasă, au cântit împotriva ordonanțelor militare insistând să meargă la biserică? Chiar dacă liturghia și alte slujbe se pot transmite online, chiar dacă preotul poate spovedi și împărtăși acasă etc., nu accesul la cuvântul Domnului, la

trăirea noetică, cum o numesc unii teologi, este problema, ci lipsa lui „a fi împreună”, a crea comunitatea, corpul comun, *ecclesia*. De aici și alienarea: nu poți fi cu Hristos doar singur, e necesar să fii „dimpreună cu ceilalți”. În mod analog, nici educația nu este doar un „download”, o descărcare de cunoștințe, ci o serie de practici, de activități (multe de tip dialogic și aproape toate colaborative), în care descoperim împreună, unii de la alții, ne „împărtășim” colectiv idei, întrebări, abilități, moduri de a gândi și a face etc. Soluția mai eficace, în cazul practicii mele profesionale, a fost să incit studenții mai mult către scriere decât doar la a ne fi văzut mediat online. Foarte mult lipsește, nu doar în societatea românească, capacitatea de a te exprima liber, corect, coerent ș.a.m.d. în scris. Mai mult, nu știm să scriem împreună, colaborativ, nici în mediul academic sau cel școlar, și nici în viața de zi cu zi. Nu avem mai deloc obiceiul feedback-ului, și, cum se zice, nu exersăm critica, exegeza „pe text”. Orientându-ne către exerciții variate de scriere, nu doar în științele sociale și umane, ci inclusiv în cele naturale, ale viului, pământului etc. am fi putut dobândi acum ceea ce orele de curs nu oferă (nici offline).

7. De ce nu ne-a salvat Inteligența Artificială?

Ar fi trebuit să o facă? Este aceasta o așteptare rezonabilă? Pentru cineva care urmărește dezvoltarea Inteligenței Artificiale (IA), ca domeniu, cu siguranță nu. În ultimii ani am fost „vrăjiți” de foarte multe titluri de genul „Inteligența Artificială a descoperit, a reușit, a demonstrat, a făcut posibil, a câștigat etc.”, iar această publicitate intensă a creat o așteptare în numele căreia întrebăm acum naiv: de ce nu găsește IA un leac, un vaccin, de ce nu o putem folosi în a combate pandemia, a limita focarele etc.? Răspunsul este simplu: nu avem datele și astfel IA nu poate fi antrenată – e vorba de o întreagă activitate umană, chiar și în cazul învățării automate nesupravegheate (*unsupervised learning*), pentru a produce modelele, strategiile și astfel algoritmi necesari. Chiar dacă a apărut un model predictiv despre când se va încheia pandemia, pentru că în primele luni ale anului au fost strânse date statistice privind îmbolnăvirile, decesele etc.,

cercetătorii avertizează că trebuie folosit cu precauție și sub asumptia schimbărilor dinamice, în funcție de noile date²⁷. Dar, ca să rezolvăm prin IA „afacerea pandemiei”, nu avem capacitatea de a specifica, în probleme clare, trasabile computațional, ce dorim, care sunt categoriile și relațiile dintre ele sau ce ar fi un algoritm adecvat și eficace în demersul acesta. Datorită complexității și noutății sale, pandemia, într-o lume globalizată astfel fluidă, nu a putut fi dataficată și algoritmicizată în toate dimensiunile ei (și, speculez, nici nu poate fi). În schimb, așteptarea ca să apară o salvare de acest tip trebuie înțeleasă într-o altă cheie, care nu ține de avansul științei și tehnologiei, ci de predispozițiile gândirii noastre umane. Toți anii în care IA și avansul informaticii, al științei datelor etc. au fost mitizate mediatic își spun cuvântul, pe același fond al gândirii magice: așteptăm o minune. Dar IA nu este supranaturală (chiar dacă este percepută, la nivelul simțului comun, ca fiind superioară, în anumite domenii, oamenilor), nici nu funcționează fantast, ca Superman. Dar opacitatea care înconjoară atât producerea de IA, cât și rezultatele IA contribuie la această convingere.

Noi, toți cei conectați online, formăm astăzi *linia germinativă* a Inteligenței Artificiale²⁸. Din datele, informațiile, urmele și documentele noastre digitale, precum niște gene imprimabile și replicabile, se făurește IA. Umanitatea aduce iarăși ceva nou pe lume, de data aceasta din misterul captat al propriei sale vieți biologice și culturale. Pe acest fond al experimentului și încercării, așteptarea față de viitor acum s-a orientat înspre prezent. Nu înseamnă că pandemia nu poate fi abordată metodic cu tehnologiile digitale computaționale. Dar nu IA este cheia, deocamdată.

8. Concluzii

Tabloul înfățișat mai sus pare a fi pictat în tonuri întunecate. Dar nu asta contează. Chiar dacă am asistat la desăvârșirea procesului de topire definitivă a societăților în Internet, care se manifestă mai ales prin preluarea rolului instituțiilor de către tehnologiile și platformele digitale, acest lucru nu trebuie văzut ca necesar și inevitabil, ci

contingent. Pe de o parte, mintea noastră pare capabilă să se actualizeze prin diverse tehnologii și aplicații digitale, dar, pe de alta, nu părem capabili să teleportăm, să translatăm cu adevărat jocul vieții, cu regulile sale, online. Așa cum am încercat să arăt, limitele mediului vor fi întotdeauna mai puternice decât dorința noastră de migrație, posibilitățile sale *qua* nouă matrice de instituții se răsfrâng în organizarea noastră, a vieții de zi cu zi. Ar trebui să asumăm, ca să putem interveni (dovedind că ne-am însușit o lecție a pandemiei), că am trăit o ruptură și o modificare sau mutație (prin accelerarea a ceva ce deja se întâmpla) în mecanismul de cooperare socială. Și că acest salt (nedorit, probabil) a venit cu forme-surogat și simulacre. În care utilizatorii sunt deja captați și captivați, făcând și mai grea sarcina libertății în fața puterii.

Cazul educației online este paradigmatic pentru simulacru. Dar nu implică ideea că nu ar fi posibilă educația online autentică, genuină, dar, dacă va fi, ea cere tehnologii adecvate ale teleprezenței, coordonării, imersării etc. Alături de un drept universal la acces.

Odată convinși, sper, că nu există pentru criza socială și economică prin care încă trecem o soluție totală, o *salvare* tehnologică, implicația practică este că delegarea către tehnologii a tot ceea ce ține de planul psihologic, social și moral al existenței noastre e inadecvată. Totodată, avem motive reale de bucurie că aplicațiile Internetului sunt atât de dezvoltate astăzi față de anii 2000, iar multe dintre tehnologiile care păreau de nișă, pentru amatori ciudați, „tocilarii clasei” (*nerds*), și-au arătat utilitatea. Tentația soluționismului sau salvaționismului tehnologic ține tot de gândirea magică și are, în plus, presupuziția că remediul s-ar afla întotdeauna în nou. Dar în această criză chiar utilizarea unor vechi tehnologii, cum ar fi limbajul de programare COBOL, s-a dovedit o necesitate²⁹. Tehnologii care au avut un moment de vizibilitate în urmă cu cinci sau zece ani, dar care nu s-au impus pe piață, așa cum au făcut-o serviciile platformelor online, în 2020 s-au dovedit providențiale. Un exemplu notabil sunt *imprimantele 3D*. Nu numai în România, societatea civilă (în sens larg), nu statul, și mai ales cei mai tineri, elevii și studenții, a văzut potențialul unei asemenea tehnologii. De la echipe de elevi care printează tridimensional echipamente de protecție³⁰ la mici laboratoare creative care printează

elemente pentru aparate de ventilare mecanică sau produc prototipuri de roboți pentru dezinfectare³¹, efervescența inovației populare, de la bază în sus, a suplini uneori răspunsul încet sau incomplet al puterii statale. Tehnologia asistivă, de suport, orientată către valorile grijii se opune principial tehnologiilor digitale răspândite azi, care captează atenția, dar nu dau șansa acțiunii. Marii giganți ai lumii digitale și-au văzut profitul crescând pentru că au oferit cadre necesare existenței în izolare, dar nu au fost în avangarda cercetării aplicative. În România, imprimantele 3D sau roboții de dezinfectare au fost inițiative sprijinite de cetățeni, dincolo de industrie sau stat. Etica designului (de criză al) tehnologiilor, orientată către nevoi, valori umane și îmbunătățirea vieții fără a condiționa accesul – o etică a surselor deschise și astfel una a cunoașterii³², a programelor și hardware-ului libere, modificabile, adaptabile, investigabile – a fost cea la care ne-am întors.

Revenind la întrebările din primul paragraf, răspunsul ar fi acesta: ne-am putut baza, într-o mare măsură, pe Internet cu aplicațiile sale, ca infrastructură de bază a vieții noastre, dar nu trebuie să le acordăm încrederea noastră, să acceptăm situația ca fiind fără ieșire, câtă vreme e doar contingentă, și să delegăm către aceste aplicații rațiunea noastră de a fi agenți, sociali și morali, adică instituțiile. Tehnologia rămâne cel mai bun companion, dar cooperarea umană are nevoie tot de *acele* instituțiile informale și formale, morale, sociale și politice. Și de o serie de virtuți individuale, aş adăuga, dar despre toate acestea vom vorbi poate în episodul viitor.

Mulțumesc prietenilor și colegilor care mi-au oferit sfaturile, observațiile, comentariile, întrebările și tot sprijinul lor critic fără de care acest text nu ar fi existat (în ordine alfabetică): Alexandru Dragomir, Emilian Mihailov, Emanuel Socaciu, Radu Uszkai, Cristina Voinea, Alexandru Volacu și Anda Zahiu.

Acknowledgment Această cercetare a fost finanțată prin proiectul „Analiza longitudinală a rețelelor de coautorat și a citărilor din mediul academic” (iCoNiC), finanțat de Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI) - cod: PN-III-P1-1.1-TE-2016-0362.

Note

¹ Despre împărțirea pe stadii de dezvoltare și permeație socială a Internetului, de la stadiul incipient la cel de putere, a scris James Moor, unul dintre fondatorii eticii computerelor, în James H. Moor, “Why We Need Better Ethics for Emerging Technologies”, în *Information Technology and Moral Philosophy*, ediție de Jeroen van den Hoven și John Weckert (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 27–31.

² Primul care a realizat și exploatat această distincție în cazul analizei Internetului a fost Philip Pettit, “Trust, Reliance and the Internet”, *Analyse & Kritik*, 26, 2004, 108–121.

³ Cristina Voinea, Constantin Vică, Emilian Mihailov și Julian Savulescu, “The Internet as Cognitive Enhancement”, *Science and Engineering Ethics*, 6 aprilie 2020, 1–18.

⁴ Constantin Vică, “Spațiul și timpul în lumea digitală în rețea. Un examen critic kantian”, *Revista de filosofie*, LXIII:5, 2016, 547.

⁵ Marian-Gabriel Hâncean, *Rețele sociale în era Facebook: o analiză sociologică* (Iași: Polirom, 2018), 34–43.

⁶ Alvin Powell, “Remote Work Will Stress-Test the Internet — and Parts Will Fail”, *Harvard Gazette* (blog), 18 martie 2020, online la: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/03/remote-work-will-stress-test-the-internet-and-parts-will-fail/> (accesat în 19 martie 2020).

⁷ Ștefan Turcu, “Comisia face apel la serviciile de streaming, operatori și utilizatori pentru a preveni congestionarea rețelei și discută problema cu autoritățile europene de reglementare”. Comunicat. România – Comisia Europeană, 19 martie 2020,

https://ec.europa.eu/romania/news/20200319_servicii_de_streaming_ro (accesat în 19 martie 2020).

⁸ În egală măsură, faptul că statele pot, în numele unei informări corecte, închide domenii de website-uri, pe perioadele unor stări de urgență sau de excepție, este la fel de problematic moral.

⁹ Marshall McLuhan, *Essential McLuhan*, editat de Eric McLuhan și Frank Zingrone (New York: Routledge, 1997), 272.

¹⁰ Don Ihde, *Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth* (Indiana University Press, 1990), 72–108.

¹¹ Andy Clark și David Chalmers, "The Extended Mind", *Analysis*, 58:1, 1998, 7–19. Pentru o discuție actualizată și aplicată azi, vezi Brett Frischmann și Evan Selinger, *Re-Engineering Humanity*, capitolul "On Extending Minds and Mind Control" (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 81–101.

¹² Această concepție se regăsește în Douglass C. North, "Institutions, Ideology, and Economic Performance", *Cato Journal*, 11:3, 1992, 477–496, și Mihail-Radu Solcan, *Instituții politice și economice*, 2004, 10–25, online la: <http://www.ub-filosofie.ro/~solcan/shelf/ipe04.pdf>.

¹³ De exemplu, Elefterie Bezdechi, traducând din Platon, *Legile*, 637d, o face astfel când e vorba despre obiceiurile tracilor: „Din contră, scîiții și tracii beau totdeauna vin curat [neamestecat deloc cu apă], și ei și femeile lor, și, stropindu-și veșmintele cu el, socotesc că au o *instituție* (s.m.), o deprindere frumoasă și fericită.” Lazăr Șăineanu, în a șase ediție a *Dicționarului universal al limbei române* (1929) dă ca al treilea sens pentru „obiceiui”: „legi tradiționale sau *nescrise, drept stabilit de uz și având putere de lege* (s.m.)” și oferă ca exemplu de utilizare propoziția: „obiceiul pământului a durat la noi până la Condicile lui Caragea și Calimah”. În chiar ceea ce s-a numit *Legiuirea Caragea* (1858), în mod repetat apare referința la „obiceiuri” ca instituții în raport de contradicție sau contrarietate cu cele juridice romane – „căci obiceiurile, prefăcându-se în multe chipuri, adesea se împotriveau pravililor Romane” –, greu de codificat – „nescrise și nedesluite obiceiuri” –, concurențiale în raport cu legea, de o putere egală: „puneau înaintea quând obiceiul, quând condica țerii, quând pravilile împărătesci” (din „Porunca domnescă de punere în lucrare a legiuirei”, *Legiuirea Caragea*, a doua ediție, editată de C.N. Brăiloiu, 1865, București).

¹⁴ Această idee a fost dezvoltată parțial și în Constantin Vică și Emanuel-Mihail Socaciu, „Mind the Gap! How the Digital Turn Upsets Intellectual Property”, *Science and Engineering Ethics* 25, 2019: 257–258.

¹⁵ Și prin aceasta s-a desăvârșit și procesul de transformare în joc (*gamification*) al educației, care, cu toate beneficiile sale, ratează miza asumării angajate.

¹⁶ Pentru conceptul de maleabilitate, vezi Moor, *op. cit.*, 35–36.

¹⁷ Organizațiile reflectă oportunitățile date de instituții – aceasta este a doua idee fundamentală din analiza instituțiilor, conform lui Douglass C. North, „Economic Performance through Time” (The Nobel Prize Lecture), 1993, online la: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1993/north/lecture/>.

¹⁸ Cristina Voinea *et al.*, *op. cit.*, 9–10.

¹⁹ James Williams, *Stand out of our Light: Freedom and Resistance in the Attention Economy*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2018)

²⁰ Hubert Dreyfus, *On the Internet* (Londra: Routledge, 2001).

²¹ Departe de a fi o idee originală, am discutat problema atenției online în Constantin Vică și Emilian Mihailov, “Social media și viața online”, în Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibea, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu (editori), *Etică și integritate academică*, ediția a doua (București: Editura Universității din București, 2020 - în curs de apariție).

²² Platon, *Fedon*, traducere de Cezar Papacostea, revizuită de Constantin Noica (București: Editura pentru literatură universală, 1968), 331–333.

²³ E o discuție de avut dacă cele legate de arta programării computerelor se pot transfera cu adevărat online, dacă „poți fura meserie” din tutoriale, de pe forumuri sau citind codul scris de altcineva. Învățarea programării oricum se face întotdeauna cu un partener dialogal: computerul, pe care rulează limbajul de programare, compilatorul etc. și care îți poate întoarce mesaje.

²⁴ Dreyfus, *op. cit.*, 49.

²⁵ Petre Botnariuc et. al, *Școala online: elemente pentru inovarea educației. Raport de cercetare evaluativă* (București: Editura Universității din București, 2020), online la https://unibuc.ro/wp-content/uploads/2020/05/Scoala_Online_Raport_aprilie_2020.pdf.

²⁶ Pentru o imagine a crizei prin care a trecut, de fapt, educația în România tocmai datorită fracturilor sociale și digitale de toate tipurile, Bogdan Florian și Sebastian Țoc, *Policy note: Educația în timpul pandemiei. Răspunsuri la criza nesfârșită a sistemului educațional românesc*, București, 2020, online la: http://snsa.ro/wp-content/uploads/2020/04/Policy-note-educatie_final.pdf.

²⁷ Singapore University of Technology and Design, Data-Driven Innovation Lab, “Predictive Monitoring of COVID-19”, 2020, online la: <https://ddi.sutd.edu.sg/> (accesat în 2 mai 2020).

²⁸ Constantin Vică și Cristina Voinea. 2019. „Artificial Intelligence, Robots and the Ethics of the Future”. *Revue Roumaine de Philosophie*, 63:2, 227.

²⁹ Esther Shein, “COBOL programmers are in demand to fight the coronavirus pandemic”, Techrepublic.com, 10 aprilie 2020, online la: <https://www.techrepublic.com/article/cobol-programmers-are-in-demand-to-fight-the-coronavirus-pandemic/> (accesat în 17 aprilie 2020).

³⁰ Ioana Rădulescu, “Elevii echipei Inf01 Robotics, de la C. N. Ion Luca Caragiale, au realizat și împărțit, în Prahova, aproape 600 de viziere fabricate cu ajutorul imprimantelor 3D”, *Telegrama*, 5 aprilie 2020, online la:

<https://www.telegama.ro/social/educatie/elevii-echipei-info1-robotics,-de-la-c-n-ion-luca-caragiale,-au-realizat-și-împărțit,-în-prahova,-aproape-600-de-viziare-fabricate-cu-ajutorul-imprimantelor-3d.html> (accesat în 6 aprilie 2020).

³¹ Ștefan Pană, "MUV, robotul anti-COVID făcut în România, care dezinfectează cu raze ultraviolete. Primul va ajunge la Spitalul Suceava", *Libertatea*, 13 aprilie 2020, online la: <https://www.libertatea.ro/stiri/coronavirus-covid-robot-ultraviolete-muv-2949273> (accesat în 13 aprilie 2020).

³² Mihail Radu Solcan, "Două etici în tehnologia informației", *Analele Universității din București*, LVII (2008), 69–70, 75–77.

Bibliografie

Botnariuc, Petre et. al. 2020. *Școala online: elemente pentru inovarea educației. Raport de cercetare evaluativă*. București: Editura Universității din București, online la https://unibuc.ro/wp-content/uploads/2020/05/Scoala_Online_Raport_aprilie_2020.pdf.

Clark, Andy și Chalmers, David. 1998. "The Extended Mind". *Analysis* 58:1, 7–19.

Dreyfus, Hubert. 2001. *On the Internet*. (Londra: Routledge).

Florian, Bogdan și Țoc, Sebastian. 2020. *Policy note: Educația în timpul pandemiei. Răspunsuri la criza nesfârșită a sistemului educațional românesc*, București, aprilie 2020, online la: http://snsa.ro/wp-content/uploads/2020/04/Policy-note-educatie_final.pdf.

Frischmann, Brett și Selinger, Evan. 2018. *Re-Engineering Humanity*. (Cambridge: Cambridge University Press).

Hâncean, Marian-Gabriel. 2018. *Rețele sociale în era Facebook: o analiză sociologică*. (Iași: Polirom).

Ihde, Don. 1990. *Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth*. (Bloomington: Indiana University Press).

McLuhan, Marshall. 1997. *Essential McLuhan*, editat de Eric McLuhan și Frank Zingrone. (New York: Routledge).

Moor, James H. 2008. "Why We Need Better Ethics for Emerging Technologies". În Jeroen van den Hoven și John Weckert (editori), *Information Technology and Moral Philosophy*. (Cambridge: Cambridge University Press).

North, Douglass C. 1992. "Institutions, Ideology, and Economic Performance", *Cato Journal*, 11:3, 477–496.

North, Douglass C. 1993. "Economic Performance through Time" - *The Nobel Prize Lecture* 1993, online la: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1993/north/lecture>.

Pană, Ștefan. 2020. "MUV, robotul anti-COVID făcut în România, care dezinfec-tează cu raze ultraviolete. Primul va ajunge la Spitalul Suceava". *Libertatea*, 13 aprilie 2020, online la: <https://www.libertatea.ro/stiri/coronavirus-covid-robot-ultraviolete-muv-2949273> (accesat în 13 aprilie 2020).

Pettit, Philip. 2004. "Trust, Reliance and the Internet". *Analyse & Kritik* 26, 108–121.

Platon. 1968. *Fedon*, traducere de Cezar Papacostea, revizuită de Constantin Noica. (București: Editura pentru literatură universal).

Powell, Alvin. 2020. "Remote Work Will Stress-Test the Internet — and Parts Will Fail". *Harvard Gazette* (blog), 18 martie 2020, online la: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/03/remote-work-will-stress-test-the-internet-and-parts-will-fail> (accesat în 19 martie 2020).

Rădulescu, Ioana. 2020. "Elevii echipei Inf01 Robotics, de la C. N. Ion Luca Caragiale, au realizat și împărțit, în Prahova, aproape 600 de viziere fabricate cu ajutorul imprimantelor 3D". *Telegrama*, 5 aprilie 2020, online la: <https://www.telegrama.ro/social/educatie/elevii-echipei-info1-robotics,-de-la-c-n-ion-luca-caragiale,-au-realizat-si-impartit,in-prahova,-aproape-600-de-viziere-fabricate-cu-ajutorul-imprimantelor-3d.html> (accesat în 6 aprilie 2020).

Shein, Esther. 2020. "COBOL programmers are in demand to fight the coronavirus pandemic". *Techrepublic.com*, 10 aprilie 2020, online la: <https://www.techrepublic.com/article/cobol-programmers-are-in-demand-to-fight-the-coronavirus-pandemic> (accesat în 17 aprilie 2020).

Solcan, Mihail-Radu. 2004. *Instituții politice și economice*, online la: <http://www.ub-filosofie.ro/~solcan/shelf/ipe04.pdf>.

Solcan, Mihail-Radu. 2008. "Două etici în tehnologia informației". *Analele Universității din București* LVII, 65–78.

Turcu, Ștefan. 2020. "Comisia face apel la serviciile de streaming, operatori și utilizatori pentru a preveni congestionarea rețelei și discută problema cu autoritățile europene de reglementare". Comunicat. România – Comisia Europeană, 19 martie 2020, https://ec.europa.eu/romania/news/20200319_servicii_de_streaming_ro (accesat în 19 martie 2020).

Vică, Constantin și Mihailov, Emilian. 2020. "Social media și viața online". În Emanuel Socaciu, Constantin Vică, Emilian Mihailov, Toni Gibeau, Valentin Mureșan, Mihaela Constantinescu (editori), *Etică și integritate academică*, ediția a doua. (București: Editura Universității din București). În curs de apariție.

Vică, Constantin și Socaciu, Emanuel-Mihail. 2019. "Mind the Gap! How the Digital Turn Upsets Intellectual Property". *Science and Engineering Ethics* 25, 247–264.

Vică, Constantin și Voinea, Cristina. 2019. „Artificial Intelligence, Robots and the Ethics of the Future”. *Revue Roumaine de Philosophie* 63:2, 224–234.

Vică, Constantin. 2016. "Spațiul și timpul în lumea digitală în rețea. Un examen critic kantian". *Revista de filosofie* LXIII:5, 539–554.

Voinea, Cristina, Vică, Constantin, Mihailov, Emilian și Savulescu, Julian. 2020. "The Internet as Cognitive Enhancement". *Science and Engineering Ethics*, 6 aprilie 2020, 1–18, online la <https://link.springer.com/article/10.1007/s11948-020-00210-8>.

Williams, James. 2018. *Stand out of our Light: Freedom and Resistance in the Attention Economy*. (Cambridge: Cambridge University Press).